

**РОЛЯТА НА НЯКОИ СИСТЕМНИ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ
ЛЕКСЕМИТЕ В КОМЕДИОГРАФИЯТА
НА БРАНИСЛАВ НУШИЧ**

Вяра Найденова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**THE ROLE OF SOME SYSTEMATIC RELATIONS AMONG
LEXICAL UNITS IN NUSHICH'S COMEDIES**

Vyara Naydenova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The capabilities of polysemy, synonymy, antonymy, homonymy, paronymy with their prominent stylistic role, as carriers of lexical categorial expressiveness, are widely and fully used in the comedigraphic opus of Branislav Nušić. Some of the relevant features of these lexical categories are highlighted in this paper, as well as their direct connection and integral unity with other means of linguistic stylistics, to achieve a comic effect in specific moments in certain comedies.

Key words: Antonymy, homonymy, paronymy, stylistic role, expressiveness, comic effect, Branislav Nušić

I. Съвременното изучаване на структурата и тълкуването на художествения текст предполага и лингвистичното му проучване, в рамките на което задължително трябва да присъства „инвентаризация“ и на лексикалното езиково равнище. В своя комедиографски опус Б. Нушич в голяма степен използва възможностите предимно на антонимията, омонимията, паронимията, при това най-често за създаване на комичен ефект, което е и темата на това изследване.

I.1. Възлова в разглеждането на проблема на ниво стилистика е категорията лексикална експресивност, която представлява субективно-емоционалното отношение на говорещото лице, изразено чрез лексикални средства. Съществуват два вида лексикална експресивност – а) експресивност, създавана от отделни лексикални явления (категории), като полисемията, синонимията, антонимията, паронимията,

омонимията, конверсията, б) експресивност, придавана от лексикалните слоеве на определени видове диференциация на езика (напр. функционална). Ако употребим термините на Бранко Тошович (2004), първата (а) ще наречем лексикално-категориална, в светлината на което е представено настоящото изследване, а втората – лексикално-лектална¹, която ще бъде разгледана в следваща работа.

I.2. Стилистичната роля на системните отношения между лексемите спада към лексикално-категориалната експресивност. В преобладаващата си част този вид експресивност се реализира в рамките на полисемната експресивност, която възниква при употребата на думите в преносно значение. Съществуването на **полисемията** създава възможност възприемането на света да се прелее в специфична форма, в която изразеното и преживяното са взаимно свързани по асоциация: на базата на едното идва другото; онова, което е дадено в текста, се асоциира с някакво извънконтекстово съдържание. Лексикално-семантичните варианти на думите най-често могат да се класифицират като съвпадение (със семантика, която е близка, която е част от обема на друга единица или с тъждествена семантика – **синонимия**) или противопоставяне на формите или на семантиката на езиковите единици (**антонимия**). Дистрибуцията на синонимите и антонимите е различна. Като важна разновидност на експресивността, синонимията възниква при въвеждането в изказа на дума със същото или близко значение, но с различна фонетична обвивка. Синонимията е важно

¹ Според Бр. Тошович лексикално-лекталната експресивност възниква в рамките на лексикалните слоеве и частите на лексиката, типични за отделни видове с интровертна диференциация на езика (като функционалните стилове). В този план се обособяват думите, които се употребяват във всички лекти и които нямат голяма експресивност. Това са неутралните или общоупотребимите лексеми. Друга група е образувана от лексемите със стеснена употреба и с подчертана експресивна стойност. За тях са характерни различни видове ограничения: в един случай спадат към писаната езикова комуникация (книжна лексика), в друг представляват белези на устния начин на изразяване (колоквиализми). Някои лексеми се употребяват при високото, тържествено, официално комуникиране, други – в семейния кръг, при неформалната комуникация. Ограниченията могат да имат и по-широки рамки: да се диференцират на общоупотребими и на такива, които се използват само на определена територия (диалектизми), в езика на отделни обществени прослойки или групи (жаргонизми), определени професии (професионализми, канцеларизми) или да отразяват ниско равнище на култура (вулгаризми). Освен активния лексикален фонд съществува и пасивен, който включва остарялата лексика (архаизми и историзми) и думите за нови явления (неологизми). Към него също спадат и варваризмите (неодомашнени думи) и екзотизмите (отразяват бита и културата на друг народ) – Тошович (2004).

лингвостилистично средство на експресивността, защото чрез нея се създава един от основните характерни признаци на красивия и прецизен стил – разнообразието при изразяване. Общ е стремежът на участниците в комуникацията да не се повтарят при писане или говорене.

I.3. Останалите видове лексикално-категориална експресивност имат по-малък потенциал в сравнение с полисемичната и синонимичната, но са предпочитани от сръбския комедиограф Нушич при създаване на вербален хумор. Съзнателното свързване на две или повече думи с еднакво (сходно) звучене, но с различно значение – **омонимията**, е в основата на омонимичната експресивност. При взаимодействие на думи с противоположно значение се реализира антонимичната експресивност („радикалната“ форма (Тошович 2004) на този тип експресивност е оксиморонът). При употребата на думи със сходно звучене, но с различно значение – **паронимия** – се реализира паронимичната експресивност (под формата на парономазия, паронимни взаимодействия, паронимни рими и под.). Върху парономазията като езиково стилистично средство и нейните разновидности на фона на развитието на комедийното действие се гради цялостният творчески замисъл например на едноактната пиеса на Нушич „Аналфabet“ (АН), на което е посветена предходна публикация (Найденова 2000).

II. В комедиографското творчество на Бр. Нушич такива системни отношения между лексемите, като антонимията, омонимията, паронимията, се проявяват с богатата си комикогенност, с честата си и разнообразна употреба – в съчетание и взаимодействие със стилистични средства от всички езикови равнища. Именно затова те са предмет на настоящото и на бъдещи изследвания.

II. 1. Антонимия

II.1.1. Антонимията като лексикално-семантична категория е съответствието на логическата категория „противоположност“ в рамките на езика (Гочев: 1989, Зидарова 2004). Антонимията представлява отношенията между думи с противоположни значения (контрарни и комплементарни²). Противопоставянето при сравняването на думите в антонимично отношение е израз на противоположността, която съществува обективно както в системата на езика, така и екстралингвистично. Сравняваните лексеми влизат в отношения на противопоставяне и съответно се превръщат в антоними (като част от лексикал-

² Вж. напр. Тошович 2004.

ната система), ако техните денотати имат помежду си взаимна противоположност в обективната реалност. Тези лексеми могат да принадлежат към различни класове думи – най-често съществителни и прилагателни имена, но и глаголи, наречия, служебни думи. Антонимите са „двучленни парадигматични единства, между които има постоянна асоциативна връзка. Семантиката на двойките лексеми е обективно детерминирана и включва както общи, така и противоположни семи“ (Зидарова 2004: 12).

II.1.2. Видовият признак, който е в силна позиция при контрастивната дистрибуция, предполага наличието на общи семи, обща база за сравнение, която пък е неутралният елемент при сравнението – родовият признак. Така че за антонимите е характерен общият родов признак при взаимно изключващ се видов признак, при което съдържанието на едното понятие отрича съдържанието на второто. В зависимост от „рубриката“, логическата връзка, която ги обединява в контраста им, според различни класификации антонимите биват: за качествена противоположност, за комплементарна противоположност (отношения на допълнителност), за противоположно насочени действия – според термините на Бр. Тошович (2004), а Г. Гочев ги определя като противоположни (полюсни – от типа плюс-минус), векторни (най-вече при глаголите), координатни (обратно ориентирани в пространството и времето) и градуални (Гочев 1989: 25 – 35).

II.1.3. По структура и състав антонимите биват *еднокоренни* (афиксални), но с различни представки от домашен или чужд произход (в сръбски: *до-/од-, не-, против-, а-, анти-, контра-, де-/дез-, ин-, ди-, раз-, ван-, без-* и др.), и *разнокоренни* (семантични), като в доста случаи при афиксаланите антоними може да се говори за антонимия дори на морфологично равнище (Зидарова 2004: 15 – 17).

II.1.4. Отношенията на антонимия са с особено богати конотативни възможности в художествената реч. Особено интересни са проявите на контекстната антонимия – в поезията, в живата народна реч, където функционират символни антоними на базата на иносказанието, емоционално-експресивни или образни синонимни двойки (Гочев 1989: 24 – 25), както и на мнимата антонимия – при двойки думи, притежаващи граматичен и стилистичен паралелизъм и в някаква степен семантична противоположност, защото съдържат противоположни семи. „Двойките от думи с различни стилистични и емоционално-експресивни особености широко се използват в художествената литература за решаване на специфични за нея задачи – образност, характеристика на героите, по-силно въздействие върху читателя и т.н. И

всичко това се постига благодарение на контекстовото единство, което възниква при съвместната им употреба“ (Гочев 1989: 23). Ефектни противопоставяния се наблюдават, когато членовете на двойката от думи – мними антоними – принадлежат към различни стилистични пластове или езикови регистри, както и когато имат различна обогречност: поетическа, диалогична, неодобрителна, народностна, архаична, просторечна, тържествена, жаргонна и др. на фона на неутралната.

Показателен в това отношение може да бъде един момент от комедията „Народен представител“ (НП). Йеврем, кандидатът на проправителствената партия, патетично призовава потенциалните си избиратели (дошли направо след предизборната агитация от кръчмата): „*Господо и браћо! Драги грађани и наши бирачи!*“. Като се надява да прочете речта на своя опонент Йвкович, която е задигнал, Йеврем я търси из джобовете си, но напипва сметката от кръчмата: „*(... тура руку у леви џеп, ... тури затим у десни џеп... али уместо говора Йвковића износи рачун...)*... *Браћо! Четрдесет и два литра вина...*“ (Нушич 1965: 106). С това нелепо объркване цялата му патетичност рухва, а като стилистична цел се постига комичен ефект.

В цитирания пример антоними са дори действията на протагониста на ниво жест. Що се отнася до типичния комедиографски стил на Бранислав Нушич изобщо, но и в представения епизод, комичните ефекти с вербален характер се разгръщат на фона на чисто сценични и комедиографски похвати. Те са разнообразни и ярки – като синхронността и симетричността на действия и думи, размяната (аберация) на езикови средства, разминаването и промяната на самоличности (комедиографския похват *qui pro quo*), натрупването на реплики и протагонисти на сцената (акумулация) и градацията. Ярво съчетание на подобни похвати е последната сцена от второ действие на НП, когато Йеврем, „обсаден“ от различни претенции на многобройните присъстващи, най-сетне е намерил речта на адвоката, кандидат на опозицията, и с апломб я завършва пред потенциалните избиратели на проправителствената партия с възгласа: „*Доле влада!*“ (Нушич 1965: 107). С това се предизвиква антонимичност и в рамките на сюжета – персонажът получава резултат от предизборната си кампания, напълно противоположен на очаквания.

Антонимите във всичките им разновидности са основа на антирезите и на други стилистични фигури, които, поотделно или в поредност и комбинация, са използвани от Бранислав Нушич за постигане на моментно избликване на вербален хумор или за разгрънат и композиран комедиен ефект. Пример за подобно интегриране на средства е

едноактната комедия „Аналфабет“ (АН), изцяло основана на взаимодействието на антоними, пароними и омофони, включени в авторовата игра на думи (Найденова 2000).

Ефектен момент със ситуационно-вербален хумор, базиран върху антоними, възниква и в комедията „Доктор“ (ДР) при посещението на Райнер на фона на сменени самоличности и предходното развитие на събитията:

БЛАГОЈЕ: (грозно збуњен и ушепртљан, улази први): Извол'те, извол'те! ... Част ми је представити вам... господин Живота, отац Милорадов.

ЖИВОТА: Ама, откуд ја отац, што ти мене мешаш?

БЛАГОЈЕ (висше збуњен): То јест отац сам ја, а господин је мајка.

МАРА (крсти се).

МИЛОРАД (заценио се од смеха).

ВЕЛИМИР (љути се и хтео би да спасе ситуацију. Благоју): Али за бога, оче, ево је мајка (Нушич 1964: 272).

Съчетание на повторения с антонимичен смисъл се разгръща како основа и на друг комедиен момент от ДР, където възниква и вербален ефект на фона на предходното извънсценично и сценично действие и в съчетание с повторението на причастието от свършен и несвършен вид „(о)женен“:

МАРА: ... некако ми чудно дође: женимо жењеног човека.

ЖИВОТА: Оно немој да рачунаш.

МАРА: Ама, како да не рачунам, кад ми ти сам кажеш да је по закону жењен?

ЖИВОТА: Није, брате, он ожењен; ожењено је само његово име... (Нушич 1964: 261).

В диалога на Клара и Славка друг, още по-разгърнат антоним – не само на равнище лексема, а и на цял израз – успява да създаде чрез противопоставяњията и објркването на географските посоки силен хумористичен ефект, както и да обрисова манталитета на двете героини от ДР:

КЛАРА: Та... свакојако љубав, само ми горе, на западу другаче схватамо љубав, но ви јужњац...

СЛАВКА: Али, госпођо, љубав... је иста код вас као и код нас, на северноме, као и на јужноме полу.

КЛАРА: Ни на северноме ни на јужноме полу два удружена сиромаша не чине срећу... (Нушич 1964: 316).

Подобни антоними Г. Гочев (1989: 30) определя като „координатни антоними“: *запад, на северния като на южния полюс*, но фигурират и други координати, които представляват мними антоними: *горе, на запад* в противовес на *южняци*. Смешното в случая се основава на противопоставянето *ние – вие*, на наслагването на координатни системи и географски посоки и семантичното изравняване на понятията *горе, север* и *запад* в разбиранията на Клара (която е от Швейцария). Вероятно тя подразбира като техни антиподи *долу, юг* и *изток* – определения, важащи за страната, в която се разиграва действието – Сърбия. По този начин авторът още по-силно подчертава противоположността и на моралните ценности на двата персонажа.

II.2. Омонимия

II.2.1. Омонимите нямат обща смислова основа, защото не са резултат от развоя на една и съща дума, така че се реализира семантично отношение на вътрешно несвързани (немотивирани) значения, изразявани с формално сходни лексеми, като най-важна е контекстовата им реализация. Сравнението между такива езикови единици трябва да бъде изцяло и само в синхронен и никога в диахронен план. Подборът на синонимите към сравняваните думи също е показателен дали става дума за омонимия, или за полисемия. Ако синонимите запазват общото си значение и вътрешната си форма, налице е многозначност, а ако не – налице е омонимия. Тя има различни проявления във всеки конкретен език. При пълните омоними всички граматически форми съвпадат, непълните или частичните омоними не са идентични във всяка една своя форма. Още по-ограничени са съвпаденията на относителните омоними: фонетични – омофони, графични – омографи; граматически – омоформи, лексикално-граматични – при съвпадение на различни части на речта (Бояджиев 1986: 76 – 77).

II.2.2. Омоними възникват при: фонетични промени в предишни етапи от развитието на езика, при съвпадане на домашни с чужди думи (в сръбски – *реп, џин, вила*) или на чужди от един и чужди от друг език (*бас, ракета*), на книжовна и диалектна дума, както и при производни думи, образувани самостоятелно от едни и същи словообразователни елементи (*рибар*).

II.2.3. В. Маровска отбелязва, че „стилистичните възможности на омонимите са изключително богати. Типовете им се свеждат до създаване на конотации, вследствие на употребата на една дума, която звуково напомня друга, и асоциациите, които и двете пораждат, се контаминират. В резултат ефектът може да бъде хумористичен или пък

свързан с обогатяване на експресията и поетичността на текста, при което играе немаловажна роля и изненадата“ (Маровска 1998: 108).

Омонимите се характеризират чрез графичното или звуковото си съвпадане или близост към дадена редуплицирана езикова единица и нейното различно значение. „Към омографските и омофонските фигури спадат онези фигури, които възникват чрез редупликация на езиковата единица, чието обозначение (т. е. планът на изразяване) е стопроцентово или частично сходно, а обозначеното (т. е. планът на съдържанието) е повече или по-малко различно“ (Ковачевич 1998: 138). Така тук термините „омограф“ и „омофон“ не се свързват само с понятията от лексикологията, защото включват в себе си и такива категории, като полисемията, омонимията, паронимията в най-широк смисъл (подобно явление в лексикографията е назовано с термина „омоформия“).

Такива фигури – омографи и омофони – се създават чрез редупликация на езикови единици с идентична или сходна графична или фонетична форма, но с различно значение, което варира от някакъв нюанс на същото значение до съвсем противоположен смисъл. За да се включи дадена фигура към тази група, са важни два критерия: 1) да е налице редупликация на изразно близки или идентични единици, 2) семантично несъвпадане на редуплицираната единица.

II.2.4. В подкрепа на горната постановка може да се посочи сцената на разпита на „съмнителното лице“ в едноименната комедия на Нушич (СЛ), построена върху пълните омоними *затвор/затвор* със съвсем отдалечена смислова основа в рамките на един и същ език. В сръбския език думата *затвор* означава освен място за лишаване от свобода, както е и в български, но съвсем редовна и честа немаркирана употреба има омонимът със значение „констипация, запек“ (както е преведено и на български – Нушич 1967: 454). Нушич е използвал тази вътрешноезикова омонимия с нарушен вътрешнословен план на езиковата мотивираност при лексикално-семантичните варианти, което води до загуба на тяхната семантична връзка (Новиков 1982). Ярка и комична е сцената в оригинала, защото в сръбския език е налице именно вътрешноезикова омонимия въз основа на дадената лексема, върху която е изграден каламбурът и недоразумението.

След проучване на „компрометиращите“ текстове от бележника на невинния аптекарски помощник Джока – бележка за прането му и несръчната любовна лирика – приставът Вича продължава да чете: „*Противу затвора*“ (Нушич 1964: 225). Целият естетически, хумористичен, но и сатиричен ефект на конкретната микроситуация се ко-

рени в една-единствена пълнозначна дума – ЗАТВОР – и в един предлог – ПРОТИВ. Но този предлог в съчетание с такава „опасна“ дума (опасна – в съзнанието на началника и на фона на нажежената атмосфера в околийското управление – разпит на задържан „опасен държавен престъпник“!) е силно семантично натоварен. Особено в представите на полицейския началник Йеротие Пантич (*„Аха, аха, ту може још да буде нешто. Наслов је сасвим политички. Јер ти нови људи су за то да се укине војска, да се укине чиновништво, да се укину затвори...“* – Нушич 1965: 225) предлогът ПРОТИВ се асоциира с противопоставяне, противостоене, несъгласие, борба, револуция и т. н. Именно първият омоним, първото значение на ЗАТВОР е това, което хвърля в смут цялото околийско управление. И точно този смисъл на омонима „доказва“ правотата на приставите да мислят, че заловеният младеж е съмнителният тип, търсен от самото Министерство на вътрешните работи. Тази микроситуация, основаваща се на недоразумението, на амфиболията, на играта на думи поради употребата на омонимите, трае съвсем кратко. Още в последвалите реплики неяснотата и объркването отпадат. Но преди това, веднага след прочитането на заглавието „Противу затвора“, великият комедиограф, макар и за малко, забавя действието чрез дългата назидателна тирада на капитан Пантич. С това авторът успява да засили очакването, напрежението и във върховния момент на градацията да постигне изненада от ненадейната и комична развръзка.

Но недоразумението, необоснованото обвинение към Джока и тревогата от опасното значение на думата отпадат – проявява се нов контекст. Под „опасното“ заглавие в бележника на младежа е записана безобидна масово приложима рецепта със съставки сода или рициново масло за страдащи от храносмилателни смущения. Текстът ѝ хвърля обратна светлина върху заглавието и го преосмисля. Омонимът ЗАТВОР се реализира в съвсем неочакваното си и неопасно, прозаично и абсолютно нереволуционно значение на „запек“. Контекстът на рецептата е дотолкова недвусмислен, че дори околийският началник разочаровано констатира, че „това е нещо за развален стомах“ (Найденова 2002).

II.3. Паронимия

II.3.1. Паронимите са близки по форма думи, които се различават по своите напълно независими едно от друго значения, като най-често са с общ корен или обща словообразователна основа, но се раз-

личават в нюанси на значенията си, чието невладеене води до езикови грешки и представя проблема като речев.

II.3.2. Според становищата на някои лингвисти от стилистично гледище значима е фигурата, наречена парономазия или аноминация. „При нея нарочно звуково се сближават думи (възможно е и цели изрази, обикновено за постигане на хумористичен ефект [...]) Нерядко паронимните изразни средства стават характерни за стила на определен автор, превръщат се в сполучливо средство за речева индивидуализация или типизация на художествените герои. Явлението се наблюдава при голяма част от фейлетонистите [...]" (Ковачевич 1998: 109). Най-често подобна употреба предполага или внушава, че протагонистът е с ниска езикова компетенция и ниско ниво на грамотност.

II.3.3. В НП Йеврем Прокич, дребен търговец от сръбска паланка, нерядко се опитва да говори с модерни абстрактни и възвишени или чужди думи, които възпроизвежда неточно: напр. *лимунација* (вместо илюминация). В противовес на този начин на изразяване Нушич е вложил в речта на противника му в предизборната борба – кандидата на опозицията адвокат Йвкович – умелото и съзнателно използване на същата стилистична фигура: *поТУРчити се – поТРчати* (с. 124 – в разговор с Йовица – разбираемо и за носителя на български език поради общността на корените – да се поТУРча – да изТЪРча). Този контраст в езика и стила на двамата политически опоненти, иначе бъдещи тъст и зет, се проявява целенасочено и многопластово. Различията между тях – както мирогледни и политически, така и по отношение на манталитета, образоваността и възрастта им – са открити от Нушич с много комизъм и с помощта на стилистични средства от всички равнища на езика.

III. И така, в комедиографския опус на Бранислав Нушич широко и пълноценно са използвани възможностите на антонимията, омонимията, паронимията с тяхната подчертана стилистична роля като носители на лексикално-категориална експресивност. В настоящата разработка са изтъкнати някои от релевантните характеристики на тези лексикални явления, както и пряката им връзка и интегралното им единство с други средства на езиковата стилистика за постигане на комичен ефект в конкретни моменти от някои негови комедии.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев 1986:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Гочев 1989:** Гочев, Г. *Антонимите в българския език*. Библиотека „Родна реч омайна“, кн. 31, София, 1989.
- Зидарова 2004:** Зидарова, В. Префиксални модификатори за антонимност в съвременния български език. // *Научни трудове на Пловдивския университет „Паусий Хилендарски“*, том 42, кн. 1, 2004, 11 – 17.
- Ковачевич 1998:** Ковачевич, М. *Стилске фигури и књижевни текст*. Белград: Требник, 1998.
- Маровска 1998:** Маровска, В. *Стилистика на българския език – I част*. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1998.
- Найденова 2000:** Найденова, В. Парономазията като езиково стилистично средство в комедията „Аналфабет“ от Бранислав Нушич. // *Научни трудове на Пловдивския университет*, Том „Филологии“ № 8, Кн. 1, 2000, 133 – 139.
- Найденова 2002:** Найденова, В. Средства на езиковата стилистика в комедиографията на Бранислав Нушич. Ролята на един омоним в комедията „Съмнително лице“ на фона на конфронтация и преплитане на изразни средства от различни езикови стилове. // *Научна сесия на Дома на учените – Пловдив, 29 юни 2001 г., Серия Б. Естествени и хуманитарни науки*, Том II, Пловдив, 2002, 321 – 328.
- Новиков 1982:** Новиков. Л. А. *Семантика русского языка*. Москва: Высшая школа, 1982.
- Тошович 2004:** Тошовић, Бр. Експресивност. // *Стил*, 2004, № 3, Белград – Баня Лука, 2004, 25 – 62.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

- Нушич 1964:** Нушић, Бр. *Дела Бранислава Нушића* (Ожалошћена породица, Опасна игра, Др), т. VII. Београд: Јеж, 1964.
- Нушич 1965:** Нушић, Бр. *Дела Бранислава Нушића* (Народни посланик, Сумњиво лице, Протекција), т. IV. Београд: Јеж, 1965.
- Нушич 1967:** Нушич, Бр. *Избрани съчинения*, II том. Комедии. София – Белград: Народна култура, Нолит, 1967.

СЪКРАЩЕНИЯ НА НАЗВАНИЯТА НА КОМЕДИИ ОТ БРАНИСЛАВ НУШИЧ

АН – „Аналфабет“, ДР – „Д-р“, НП – „Народен представител“, СЛ – „Съмнително лице“